

КОЛИ НЕ ПРАЦЮЄ КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ І ДЛЯ ЧОГО НАМ ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД

Н.П. Козаченко

Анотація. Ідея критичного мислення набрала популярності, оскільки людина потребує методів якісної і швидкої обробки інформації. Але критичне мислення спрацьовує не завжди. Каркас методів, не наповнений достатнім знанням змістом, не є самодостатнім і не вирішує проблему орієнтації в умовах надлишку інформації, факти залежать від інтерпретації, а не все в людському світі піддається систематизації. Раціональність, впорядкованість і систематичність в людській діяльності представлені на досить високих масштабах і виступають скоріш орієнтирами, але не опорою у повсякденності. Буденне сприйняття інформації передбачає швидке реагування і тим самим відрізняється від якісного розмірковування, якого потребує критичне мислення. Відтак, найчастіше стереотип виявляється набагато кращим помічником, аніж критична настанова, яка часто реалізується ретроспективно. Таким чином, критичне мислення має певні перешкоди. Ці перешкоди можуть бути подолані за допомогою використання здорового глузду. Порівняно з критичним мисленням здоровий глузд постає не настільки раціональним і методичним, але не менш важливим чинником оцінки інформації і прийняття рішень та суттєвим чинником суспільності. Здоровий глузд постає як певне відчуття власної адекватності і доречності у суспільних практиках, дозволяє здійснювати суб'єктивні судження, що є загальними для всіх, відображає почуття суспільного блага і спільного інтересу. Здоровий глузд виконує важливу функцію усвідомлення загальної норми, регулює допустимі відхилення від неї, а в індивідуальному плані постає передумовою людської здатності до усвідомлення нормальності. У гносеологічному аспекті здоровий глузд продукує відправні і кінцеві точки міркування, забезпечує можливість досягнення інтерсуб'єктивного знання, а також відіграє роль своєрідного методу пізнання, в основі якого лежить простота, природність і доступність.

Ключові слова: критичне мислення, здоровий глузд, раціональність, критична настанова, стереотип, очевидність.

WHEN CRITICAL THINKING DOESN'T WORK AND WHY DO WE NEED COMMON SENSE?

Abstract. The idea of critical thinking became popularity because people need methods of high-quality and fast information processing. But critical thinking does not work in every situation. The framework of methods, not filled with sufficient knowledge, is not self-sufficient and does not solve the

problem of orientation in conditions of excess information, the facts depend on interpretation, and not everything in the human world can be systematized. Rationality, ordering and systematicity in human activity are presented on a fairly high scale and can be used rather as a guide, but not a support in everyday life. Everyday perception of information involves a quick response and thus differs from the qualitative reasoning that requires critical thinking. Thus, stereotype is often a much better helper than critical guidance, which is often implemented retrospectively. Thus, critical thinking has certain obstacles. These obstacles can be overcome by common sense. Compared with critical thinking, common sense is not so rational and methodical, but it is also important factor of evaluating information and decision-making and a significant factor of sociality. Common sense appears as a certain sense of self-adequacy and relevance in social practices, allows for subjective judgments that are common, reflects a sense of public good and common interest. Common sense performs an important function of awareness of the general norm, regulates permissible deviations from it, and in the individual sphere is a prerequisite for human ability to realize normality. In the epistemological aspect, common sense produces starting and ending points of reason, provides the opportunity to achieve intersubjective knowledge, and also plays the role of a kind of method of cognition, which is based on simplicity, naturalness and accessibility.

Keywords: critical thinking, common sense, rationality, critical guidance, stereotype, obviousness.

1. Чому критичне мислення не завжди працює

Часто акцентують на тому, що людина сьогодні перевантажена інформаційними потоками і тому потребує методів їхньої обробки. Причому такі методи мають бути швидкими й оптимальними, щоб дозволяти орієнтуватися в інформації, використовувати її та приймати правильні рішення. Саме тому популярності набрала ідея розвитку критичного мислення, як того фундаменту, що нарешті дасть нам змогу вибудувати адекватний курс в інформаційному морі. На сьогодні психологи, педагоги, а часто і тренери інших спеціальностей, пропонують цілу низку методик розвитку критичного мислення, розглядаючи його як раціональну та прагматичну настанову, що може бути сформована як у дітей, так і в дорослих. Критичне мислення дуже популярне серед бізнес-тренінгів, коучингових програм і на сьогодні дуже добре продається. Але як змінюється життя людини, яка вивчилася на критичного мислителя? Чи спонукає розвиток критичного мислення до вироблення настанови адекватного, критичного сприйняття інформації, раціонального вибору та відшукування оптимальних шляхів у повсякденному житті? Чи не стає критичне мислення ще одним силуетом *haute couture* на показі освітніх мод, який престижно мати, але незручно носити. Ці питання мають під собою серйозне підґрунтя, яке полягає, зокрема, в тому, що критичне мислення як той комплекс умінь, навичок і настанов, який зазначений у якості мети в освітніх документах, досить важко реалізується в реальному житті. Ми спробуємо для

початку розглянути принаймні кілька аспектів людської комунікації, які ускладнюють повсякденне використання критичного мислення.

Володіння методами не спрацьовує за відсутності змісту. Каркас методів, не наповнений достатнім знаннєвим змістом, не є самодостатнім і не вирішує проблему орієнтації в умовах надлишку інформації. Ми постійно отримуємо доступ до інформації найрізноманітніших рівнів спеціалізації: від ведення домогосподарства до управління світовими фінансовими потоками; намагаємось знайти розв'язок усьому: від елементарних задач «на логіку» до світових криз. Використання критичних методів, спрямованих на аналіз та обробку інформації, передбачає наявність певного знаннєвого бекграунду в конкретній аналізованій сфері, оскільки загальна ерудиція не завжди забезпечує обґрунтованість висновків.

Критичне мислення працює тільки за наявності знання. Навіть людина, що володіє експертністю в певній сфері, а отже, відповідними методами отримання, перевірки та систематизації інформації, не може беззастережно транслювати свої навички на іншу сферу. Очевидно, що людина не може бути вичерпно обізнана у всіх царинах, а відтак роль експертів зростає. Для полегшення інформаційної навігації ми потребуємо людей, які можуть професійно оцінити і доступно представити цікаву для нас інформацію, але при цьому, незважаючи на тотальне захоплення критичним мисленням, переважна більшість сприймає за експертну думку будь-який достатньо якісно оформлений текст з певними лексичними маркерами.

Ще одна проблема полягає в тому, що навіть найкритичніші мислителі, озброєні арсеналом методів, не можуть досягти консенсусу не лише у висвітленні світових проблем, але й у набагато менших масштабах. Однією з причин цього є стрімке зростання питомої ваги спеціалізованих знань і як наслідок – поглиблення спеціалізації на тлі універсалізації інформаційного простору. Іншими словами – за рахунок ускладнення видів діяльності галузь спеціалізації постійно звужується, а сфера доступної інформації постійно розширюється. Ще однією причиною розбіжності експертних думок є перебільшене захоплення критицизмом, що ґрунтується на тій же спеціалізації – навіть вузькі спеціалісти, що працюють у спільній сфері, можуть віддавати перевагу певному стилю, підходу чи методу, безапеляційно, але при цьому обґрунтовано відкидаючи інші.

Факти залежать від інтерпретації. Сьогодні можна говорити про те, що наявний доступ до інформації дає змогу перевіряти дані і

для цього також є спеціальні методи, системи, інформаційні портали. Для такого виду діяльності з'явився спеціальний термін – фактчекінг. Здається, що наявність можливості перевірки має стати основою для довіри, а перевірені факти – підґрунтям для правильного міркування. Натомість знову маємо дві проблеми. Перша з них полягає у тому, що ми не маємо доступу безпосередньо до фактів, а отримуємо їх вже в контексті – як систематизовані, вписані в ситуацію, оброблені певними методами (офіційні повідомлення, статистичні дані, результати, отримані іншими людьми тощо). Тому питання довіри постає від самого початку: нам доводиться довіряти наданим фактам, оскільки можливість опосередкованої перевірки має межу. Таким чином, питання перевірки інформації вироджується в проблему довіри до джерела. Друга проблема полягає у тому, що навіть беззаперечні факти можуть породжувати різні інтерпретації. Наприклад, зростання державного боргу може розглядатися як результат економічного спаду, а з іншого – як наслідок залучення іноземних інвестицій. Висновки з таких інтерпретацій будуть кардинально різні, але кожна з них має фактуальне обґрунтування.

Не все піддається систематизації. Основою більшості методик формування критичного мислення є навчання методам логічного міркування, систематизації, впорядкування та іншим засобам, які традиційно вважаються такими, що приводять до раціональної дії і прагматичного вибору. Ця ідея ґрунтується на визнанні раціональності, впорядкованості, закономірності невід'ємними характеристиками навколишнього світу, більш того – притаманними суспільству і людині. Тут є дві проблеми.

По-перше, раціональність, впорядкованість і систематичність як в природній, так і в гуманітарній сферах представлені на досить високих масштабах і виступають скоріш орієнтирами діяльності, але не опорою у повсякденності. Часто для того, щоб побачити структуру, потрібно піднятися на дуже високий рівень абстракції, відкинути низку конкретних характеристик, підвести під категорії, які охоплюють настільки вихолощені об'єкти, що їм не залишається місця у повсякденному житті. Крім того, деякі аспекти людської діяльності вважаються буденними або мають настільки різноманітні прояви, що не піддаються повній систематизації (смаки та стилі, подружні стосунки, політичні колізії тощо).

По-друге, системні зв'язки будь-якої людиномісткої системи настільки складні, різноманітні, а іноді й недоступні для раціонального

тлумачення, що вміння вивести прямі наслідки з наявної ситуації не завжди може слугувати основою для раціональної дії.

Контекст аналізується ретроспективно. Критичне мислення позиціонується як гнучке і рефлексивне мислення, здатне враховувати контекст. По суті, це означає не що інше, як здатність виробляти критерії і методи для кожної ситуації окремо – але це схоже на постійне винайдення велосипеду. Дійсно, кожна ситуація унікальна, але справжніх прецедентів мало. Здатність типологізувати ситуацію і скористатися стандартними методами її аналізу дозволяє приймати рішення швидше і простіше – та це шлях до стереотипного мислення. Вміння встановити міру унікальності ситуації і співвіднести з мірою її типовості – дійсно важливе і корисне вміння, але воно дуже важко виробляється на стандартних прикладах і тренінгах, оскільки потребує значного досвіду і широти знань. Буденне сприйняття інформації передбачає швидке реагування і тим самим відрізняється від спокійного філософського розмірковування чи від наукового дослідження. Відтак, найчастіше стереотип виявляється набагато кращим помічником, аніж критична настанова на вдумливий аналіз, яка, навіть за її наявності, реалізується вже ретроспективно.

Спрямованість думки залежить від суспільної ситуації. Незважаючи на певний набір універсальних характеристик, критичне мислення співвідноситься з особистістю. Практично кожна характеристика критичного мислення спирається на індивідуальні характеристики мислителя: уважність, рефлексія, здатність до навчання, гнучкість тощо. Але без перебільшення, найважливіша передумова критичного мислення, як би пафосно це не звучало, – «мужність користуватися власним розумом», є не стільки індивідуальною, скільки соціально залежною, оскільки у прагматичному плані розумна діяльність людини спрямована на якомога повніше задоволення власних потреб в рамках суспільства. Іншими словами, людина має бути достатньо розумна, щоб комфортно відчувати себе в суспільстві. Але не завжди критичне мислення стає шляхом для такого комфорту. Тут можна зауважити, що дійсно критичний мислитель має зорієнтуватися у контексті так, щоб його позиція виявилася доцільною і оптимальною, тобто, за необхідності – пасивною і стереотипною. Проте, чи є сенс настільки розмивати критичне мислення?

Наведені пункти постають певними обмежувачами критичного мислення, але ці перешкоди успішно долаються за допомогою досить ефективного підходу, який з давніх часів отримав назву здорового глузду.

Нам здається цікавим розглянути те спільне і відмінне, що притаманне здоровому глузду і критичному мисленню, і на основі такого порівняння зробити певні висновки.

2. Як можна зрозуміти здоровий глузд

Зважаючи на те, що критичне мислення доволі недавній термін і йому, мабуть, ще немає сотні років, відбувається постійне вироблення його означення і уточнення змісту, завдань, цілей, способів його формування. Тим не менш, на сьогодні чіткої дефініції критичного мислення, яка б охоплювала всі його бажані прояви, немає. Відповідне поняття, як і власне саме критичне мислення, досить гнучке і контекстуальне, а тому сподіватися на його остаточне визначення не доводиться, але принаймні цим питанням опікуються і практики, і теоретики. Дуже вдалим його визначниками виступають порівняння і протиставлення, які показують, чим не є критичне мислення (наприклад: безумовна довіра або огульний критицизм, стереотипність або конформізм тощо) або демонструють недоліки некритичного мислення (наприклад: пасивність, нереклексивність, догматичність тощо). Такі відмежування хоча б умовно дозволяють не розмивати і не поширювати поняття критичного мислення на будь-які види комунікативної діяльності.

На відміну від критичного мислення поняття здорового глузду дуже давнє, але по суті воно не має означення взагалі, у буденному смислі постаючи інтуїтивним самозрозумілим феноменом загальнолюдського розуму. Говорити про здоровий глузд, перш за все, означає говорити з позицій здорового глузду. Саме тут криється серйозна проблема, яка притаманна спробам досліджувати форми культурного і духовного існування людини. Так само, говорити про свідомість ми можемо тільки з точки зору свідомості, а досліджувати культуру тільки в рамках культури. Внаслідок міркування про об'єкт дослідження, яке ґрунтується на самому цьому об'єкті, виникає проблема його означення, виокремлення. У такому випадку можна використати саме «мовний» спосіб дослідження – через вживання. Це дає змогу прослідкувати первинні смисли, які були вкладені у відповідний термін з часу його появи, тенденції зміни цих смислів та способи його сучасного вживання. Словосполучення «здоровий глузд» (*sensus communis*, *common sense*, *Gemeinsinn*, *koiné aisthesis*, *bon sens*, *zdrowy rozsądek*) містить велику кількість конотацій, що схоплюються інтуїтивно і при вживанні

застосовуються одночасно, без відокремлення. В «Етиці» Барух Спіноза зустрівся з подібним утрудненням, що й змусило його написати собі певне виправдання, яке ми цілком можемо прийняти і для нашого дослідження.

Я знаю, що ці слова в загальноприйнятій мові означають дещо інше. Але моя мета не в тому, щоб пояснювати значення слів, але [в тому щоб пояснювати] природу речей, і позначати речі такими назвами, значення яких у звичайному вживанні слів не надто відхиляється від того значення, в якому я хочу вживати їх [14, с. 195].

Встановлення сутності здорового глузду, аналіз способів і форм його проявів відкриває перспективу можливості відповіді на питання: чи заслуговує здоровий глузд нашої довіри настільки, щоб задіювати його у якості учасника раціонального пізнання? (див.: [10, с. 39]). Це серйозне питання, на яке ми спробуємо дати відповідь не шляхом формулювання чітких означень, але за допомогою розгляду смислового поля вживання терміну, що, на наше сподівання, дозволить сформулювати відповідне розуміння.

Ми спробуємо розглянути способи вживання терміну «здоровий глузд» у двох аспектах: суспільному та гносеологічному, що цілком виправдані значеннями слів, які утворюють термін, та, крім того, мають тривалу традицію філософського осмислення. У суспільному аспекті ми розглянемо здоровий глузд у значенні соціальної адекватності, відчуття суспільності та розуміння суспільної норми. Гносеологічний аспект ми спробуємо розкрити через прояви здорового глузду у якості методу міркування, очевидності та критерію.

3. Суспільний аспект здорового глузду

Здоровий глузд як соціальна адекватність. Клайв Стейплз Льюїс у роботі «Дослідження слів» (1960) присвячує розділ історичному аналізу вживання і розуміння термінів, пов'язаних зі здоровим глуздом – *common sense*. Від самого початку він розводить два розуміння *sense* у цьому словосполученні:

- (1) буденний інтелект або кмітливість (*ordinary intelligence or 'gumption'*) та
- (2) сприйняття чуттєвого характеру (*perception by smth*) – смак, дотик тощо [21, с. 133].

Але при цьому він наголошує, що друге розуміння, яке він називає естетичним, з'являється набагато пізніше. Дієслово «*sentire*», що

пов'язувалося з осмисленням, отриманням знання, усвідомленням (і привласненням у цьому смислі), породжує два іменника: «*sentientia*» та «*sensus*», з яких нас цікавитиме саме другий. *Sensus* – це досвід з перших рук, негайне усвідомлення власного розумового та емоційного змісту [21, с. 142]. Цей іменник може вживатися самостійно в смислі «досвід», та частіше як такий, що може бути умовно представлений як почуття, відчуття, усвідомлення, розуміння, переконання.

На разі нас цікавить значення, яке проявляється у таких виразах як: почуття піднесеного (*sense sublime*), почуття гумору (*sense of humour*), характеризує смак і здатність виносити судження про подібні почуття. Льюїс наводить приклади цього використання, цитуючи Ціцерона та Шекспіра:

«Його розуміння політики мене тішить (*His sensus about politics pleases me greatly*)»;

«Мені здається, що померти – щастя (*For in my sense 'tis happiness to die*)¹».

В такому вживанні *sensus* не стільки тлумачиться, скільки «відчувається» як певна характеристика особи і може бути описана як деякий комплекс переконання, відчуття і ставлення. Ці способи вживання показують здоровий глузд як певне інтуїтивне «чуття», деякий стан, коли людина здатна відчутти, вгадати, помітити суттєве та влучно висловити, але це чуття не є індивідуальним, хоча і є суб'єктивним.

Імануїл Кант розглядає подібну комплексну здатність, називаючи її «судженнями смаку» (*Geschmacksurteilen*), і співвідносить з тим самим *sensus communis*. При цьому Кант вважає, що почуття смаку більш точно відображає смисл *sensus communis*, аніж поняття здорового глузду (*Gemeinsinn*), оскільки останній все ж таки ґрунтується на поняттях, хоча й не зовсім чітких [6, с. 237, п. 20: 10]. Кант схиляється до того, щоб розглядати смак і здатність до естетичної оцінки не як результати діяльності розсудку, ґрунтовані на досвіді та поняттях, а як судження, можливі внаслідок існування спільного почуття, не представленого у поняття, але такого, що може слугувати нормою, загальною для всіх. Це спільне почуття не поєднується ні з цілями, ні з досвідом, ні зі знаннями – воно існує внаслідок здатності відчувати і судити безпонятійно, а отже – безаргументативно (див.: [6, с. 359, п. 35: 20]).

Кантівська критика здатності судження смаку безпосередньо не поєднується з розумінням здорового глузду (який він відносить до роз-

¹По-моему, счастливее тот, кто умер. (Перевод М. Лозинского).

судку), але розкриває цікавий аспект *sensus communis* як відчуття без підведення під поняття, як прояв тієї суб'єктивної всезагальності, з якою згоден кожний, — саме такий підхід цілком співвідноситься зі способом існування здорового глузду.

Ми маємо право сподіватися, що взагалі у кожної людини ті самі суб'єктивні умови здатності судження, які ми знаходимо у себе [6, с. 369 : 10].

Невропатолог і спеціаліст з теорії творчості Олександр Лук називає почуття, подібні до гумору чи смаку, вищими соціальними почуттями, що виникають як реакція на задоволення вищих соціальних потреб і характеризують людину як члена даного суспільства [9, с. 256]. Дотепність як здатність виявляти алогізм і нісенітницю у навколишньому приносить задоволення людині і підвищує пристосованість до життя у суспільстві. Більш того, людині приємно усвідомлювати свою здібність до виявлення помилок і нісенітниць. Так само людина прагне знаходити закономірності і зв'язки в тому, що здається хаосом і алогічністю, де на перший погляд ніяких таких зв'язків немає. Розвиток такого «чуття» раціонального, комічного, нісенітного можна порівняти з розвитком смаку [9, с. 259-261].

Розглядаючи позицію Канта, Ханна Арендт звертає увагу на те, що Кант протиставляє *sensus comunis* та *sensus privatus*: спільне чуття та часткове чуття, яке він називає «логічним своєдумством» та зазначає, що людська здатність логічно виводити наслідки з передумов нормально функціонує і без комунікації, але за її відсутності такі наслідки можуть бути безглузді [1, с. 113]. Сприйняття людського досвіду, який може виявитися істинними тільки за умови наявності інших, є основою того спільного чуття, що виражається у смаку, а також є ознакою суспільної адекватності, що виражається у здатності зіставляти свої судження з можливими судженнями інших, співвідносити власні думки з сукупним людським розумом.

Єдина спільна ознака божевілля – це втрата здорового глузду (*sensus communis*) і поява замість нього [у нездоровій людині] логічного своєдумства (*sensus privatus*) (цит. за: [1, с. 125]).

Як видно, подібні почуття можна виводити з загальних умов людського чуття або з суспільних умов людського існування, але ці стежки ведуть до одного порогу. Людині притаманні деякі почуття, які не можна раціонально розчленувати й аргументувати, оскільки ці почуття не виражаються в ясних поняттях: це почуття смаку, почуття гумору і так само до них може бути віднесений здоровий глузд. Всі ці почуття

набуваються, розвиваються, виховуються і стають ознаками суспільної адекватності людини. Показово, що у смаку та почуття гумору багато спільного зі здоровим глуздом, принаймні у ставленні й оцінці цих якостей людьми. Мабуть нікому не вдавалося зустріти людину, яка б не вважала себе носієм здорового глузду чи почуття гумору, або визнавала б у себе відсутність смаку. Примітно, що ці якості кожен беззаперечно приписує собі, причому вважає їх дуже добре розвиненими і практично еталонними, тобто такими, що дають можливість оцінювати рівень і наявність цих якостей у інших людей. Людині простіше визнати свої фізичні недоліки, недоліки характеру або недостатність обізнаності, але не недоліки свого здорового глузду.

Таким чином, здоровий глузд існує як певне відчуття визнання власної адекватності і доречності у суспільних практиках, що ґрунтується на здатності здійснювати суб'єктивні судження, що є загальними для всіх. Відтак, маємо перше розуміння здорового глузду.

Здоровий глузд як відчуття суспільності. Ешлі-Купер Шефтсбері у роботі «Спільне почуття: розвідка про свободу дотепності і почуття гумору» (*Sensus Communis, an Essay on the Freedom of Wit and Humour*, 1709) говорить про здоровий глузд саме у суспільному смислі. Шефтсбері спирається на грецьку етимологію *sensus communis*, але розглядає не *koiné aisthesis*, а *koiné nus* і похідні саме від цього словосполучення. Згідно його підходу можливо варто було б назву роботи перекладати не «спільне почуття», а скоріш «спільнотне» або «почуття спільності». Латинське словосполучення «*sensus communis*» дуже важко перекласти поза контекстом, але увесь настрій роботи Шефтсбері спрямований на розкриття саме суспільного прояву здорового глузду і пов'язаних з ним якостей. Він пише про почуття суспільного блага і спільного інтересу, любов до общини і суспільства, природні прив'язаності, гуманність, обов'язковість і вихованість, що походить від справедливого відчуття спільних прав всіх людей і природної рівності всіх, хто належить єдиному роду людському [17, с. 302].

Шефтсбері чітко стоїть на позиції розуміння суспільності як основної характеристики здорового глузду, який постає для нього не чим іншим, як певним об'єднувачим принципом – «тісною симпатією», узами солідарності. Так, він говорить, що «люди розуміють спільний інтерес», «відчувають чари, що зводять людей у співдружність».

Життя без природних прив'язаностей, без дружби, без спільнотності всі б вважали жалюгідним і ганебним, якби мали спробувати його [17, с. 312].

Джамбатіста Віко в роботі «Підгрунтя нової науки про спільну природу націй» називає здоровий глузд судженням, яке відчувається всім народом, нацією або всім Родом Людським (див.: Віко, XII). Віко розглядає здоровий глузд як джерело того спільного, що притаманне всьому людству і спрямовує його єдиним шляхом. У подібному контексті Г.-Г. Гадамер називає здоровий глузд моментом громадянського морального буття [4, с. 75].

Таким чином, маємо наступне розуміння здорового глузду як почуття суспільного блага і спільного інтересу.

Здоровий глузд як відчуття суспільної норми. Те, що українською звучить як здоровий глузд (*gesunder Verstand* – нім., *здравый смысл* – рос.), має аналогом терміни, які передбачають конотації, пов'язані з цікавим розумінням «здравості». Грецький *koiné aísthesis* (*koiné nus*), латинський *sensus communis*, англійський *common sense* – ці терміни містять прикметник, що може бути витлумачений як «загальний» (*koiné, communis, common*). Яким саме чином «здоровий» може розкриватися через «загальний»? В досить простій відповіді на це питання відкривається дуже суттєва характеристика здорового глузду – його нормальність (а в певному сенсі, й нормативність). Цю загальну нормальність у *communis sensus* Льюїс розкриває як те, через що пройшли, пережили всі люди (наприклад, біль або насолода), або те, що відчувала кожна людина (наприклад, страх або надію), або кожний думав (наприклад, що півхлібини все ж краще, аніж відсутність хліба), або передчував (сором чи схвалення) чи погоджувався (що двічі по два буде чотири) [21, с. 149].

Загальне у цьому сенсі означає таке, що притаманне кожному, оскільки кожен – частина спільноти і пережив, відчув, подумав по суті те саме, що і всі до нього, разом з ним і після нього. Безперечно, що «Різні люди можуть від одного й того ж предмету переживати різні враження, і одна й та сама людина від одного й того ж предмета може переживати в різний час різні враження» [14, с. 172], «Є стільки видів радості, печалі, побажання», – пише Спіноза, – «скільки є видів предметів, які діють на нас» [14, с. 180]. Спіноза чітко підмітив особливості індивідуального сприйняття і переживання, але разом з тим, він вказує на спільність цих переживань по суті, на те, що може охарактеризувати їх як окремі переживання і відрізнити один від одного. Переживання – індивідуальне, почуття – нормальне. Індивідуальний нюанс переживання легко може бути схований під ошатним одягом нормальності – «для всіхності». Томас Гоббс підмітив, що не-

зважаючи на складність цього усвідомлення, якщо методично і ясно викласти те, що людина «читає» в самій собі, то іншим залишиться лише встановити, чи не знаходять вони зовсім те саме у самих собі (за [19, с. 9]).

Таким чином «загальність» здорового глузду може бути витлумачена як «нормальність» – типова реакція, поведінка, висновок, передбачення тощо. При цьому нормальність може розглядатися і як середня або статистична норма, і як певний ідеал або зразок (здоров'я, ефективність, раціональність тощо). Здоровий глузд полягає у розумінні наявної суспільної норми і конституюванні себе як нормального члена суспільства і нормального представника людського роду. Здоровий глузд виконує функцію усвідомлення загальної норми і регулює допустимі відхилення від неї. Таким чином маємо ще одне розуміння здорового глузду як здатності до усвідомлення нормальності.

4. Гносеологічний аспект здорового глузду

Здоровий глузд як метод міркування. Українське слово «глузд» першим своїм значенням має безпосередньо розум, причому розум раціональний, що співвідноситься з термінами «розумний зміст», «рація», «смысл» [16, с. 87]. У словнику української мови здоровий глузд тлумачиться як тверезе розуміння речей; розсудливість. Але ця розсудливість не має під собою формальної методологічної основи і не може бути представлена у суто теоретичному вигляді, оскільки нерідко спирається на інтуїтивність та спонтанність, а у якості критеріїв достовірності використовує простоту і першість того, що «спало на думку».

Шефстбері щиро вважає, що здоровий глузд є прекрасною основою для міркувань і рішень. Чесність – краща політика, наголошує він, маючи на увазі природну щирість і відкритість у суспільних діях.

Головне і краще – дотримуватися здорового глузду і не йти ні на крок далі. Перші ідеї, що спадають на думку, зазвичай бувають кращі за наступні, природні уявлення – кращі ніж ті, що уточнені заняттями і порадами казуїстів [17, с. 319].

Підтримуючи ідею Дж. Віко щодо здорового глузду, Г.-Г. Гадамер зазначає, що це спільне почуття істини і права в основі своїй не є знанням, але дозволяє знаходити дороговказне світло [4, с. 63]. Здоровий глузд перш за все проявляється в судженнях про правильне і неправильне. Власник здорового судження не просто здатний визначити осо-

бливе з точки зору загального, але знає, чого воно дійсно стосується, тобто бачить речі з правильної точки зору [4, с. 74].

У Рене Декарта є незавершена і за його життя неопублікована робота з промовистим заголовком і підзаголовком: «Відшукання істини за допомогою природного світла, яке саме по собі, не вдаючись до сприяння релігії або філософії, визначає думки, котрі повинна мати добропорядна людина щодо всіх предметів, що можуть займати її думки, і проникає в таємниці найцікавіших наук» [5]. В цій роботі Декарт, прихильник чіткого методу, адепт і провідник універсального сумніву, пише:

Все це говориться і виводиться без логічних правил, без твердих формул аргументації, за допомогою одного лиш світла розуму і здорового глузду, який буває набагато менше схильний до помилок, коли він діє сам по собі, аніж тоді, коли він боязливо намагається дотримати тисячі всляких правил, які людське мистецтво і ледарство винайшли скоріш для того, щоб зіпсувати його, а не вдосконалити [5, с. 172].

З приводу цього Л.І. Яковлева зазначає:

Добрий католик Декарт здійснив у пізнанні те саме, що протестант Лютер в релігії. Наділивши розум «вродженими ідеями» і «здоровим глуздом», він для кожної людини розчистив дорогу до істинного знання. Віднині кожен міг – самостійно і без посередників – споглядати істини в своїй душі [18, с. 7].

Але якими б простими і очевидними не були істини здорового глузду, вони не просто лежать на поверхні, але потребують відшукання. До цих істин треба ще вміти доходити, володіти методом, що дозволяє отримувати ці «безпосередні» істини. Для Сократа відповідним методом була іронія, а для Декарта – методичний сумнів (див.: [там само]). Те, що не піддається іронізуванню і сумніву – постає дійсною істиною, яка може й не мати раціонального обґрунтування. Таким чином, у гносеологічному аспекті здоровий глузд являє собою і першу достовірну основу пізнання, і кінцеву точку міркування, в якій сходяться навіть опоненти, оскільки вони володіють здоровим глуздом, і можливість досягнення інтерсуб'єктивного знання (див.: [19, с. 40]).

Здоровий глузд як очевидність. Одним із найяскравіших прихильників здорового глузду як мірила ясності та очевидності у філософських міркуваннях вважається Джордж Мур.

Наразі існує живе людське тіло – моє тіло. Воно народилося у певний момент минулого і з тих пір неперервно існувало і певним чином змінювалось [...]. Від самого народження моє тіло або торкалося Землі,

або знаходилося на невеликому віддаленні від неї; і в кожен момент часу існувало також багато інших предметів, що мали певну форму і розміри у трьох вимірах [...] у будь-який момент часу знаходилося багато інших живих людських тіл, кожне з яких подібне до мого тіла [...]. Багато з них вже померли і перестали існувати. І Земля також існувала задовго до народження мого тіла [11, с. 131].

Мур зазначає, що існує низка питань, відповіді на які очевидні, а спроби відшукати «подвійне дно» приводять до нісенітниць. До таких питань, зокрема, відноситься питання: «Чи Ви певні, що Земля існувала довгі роки у минулому?». На це питання існує єдина однозначна відповідь, продиктована не чим іншим, як здоровим глуздом, – вона очевидна – «так». Здоровий глузд також передбачає, що ми знаємо, що людина, яка ставить таке питання, розуміє його у загальноприйнятому буденному смислі і ми самі розуміємо цей смисл. Він вважає, що переконання здорового глузду просто зобов'язані бути істинними [11, с. 139].

Можна говорити про дві причини неможливості обґрунтування істин здорового глузду. По-перше, здоровий глузд не можна організувати у понятійне знання, він завжди залишається на рівні чуття. По-друге, спроба обґрунтування здорового глузду здійснюється з позицій здорового глузду, а отже у будь-якому випадку стикається з колом в обґрунтуванні.

Подібну позицію провадить Джордж Сантаяна, обстоюючи пріоритет так званої «тваринної віри» перед схоластичними побудовами.

Якщо я вже знаю, що мені на голову впала цеглина, біль у моїй голові – для мене є доведенням того, що цеглина була реальна, але якщо я в повній наївності починаю з болю, я не можу вивести з нього ніяких висновків щодо цеглин чи законів тяжіння [13, с. 200].

Сантаяна пише, що здоровий глузд під дійсністю розуміє ефект впливу зовнішніх речей на людину, якщо вона спроможна зберегти і запам'ятати цей вплив. У цьому смислі шок він розглядає як те очевидне, що перериває дискурс і змушує розглядати себе як досвід [13, с. 243].

У Мура і Сантаяни здоровий глузд пов'язується з очевидностями реальності, які вони використовують проти ідеалістичних філософських побудов; їхні позиції багато в чому орієнтовані на довіру до індивідуального сприйняття. Але звернення до буденності, в якій як маркер безсумнівності якраз і має функціонувати здоровий глузд, передбачає не стільки аналіз одиничних очевидностей, скільки розгляд суспільної, загальноприйнятої очевидності.

У «Філософському словнику» Андре Конта-Спонвіля зустрічаємо тлумачення здорового глузду як комплексу очевидних думок.

Здоровий глузд – це не стільки здатність до судження, скільки легко доступний і визнаний суспільством результат цієї здатності, інакше кажучи, комплекс очевидних думок, сперечатися з якими, за загальним визнанням, нерозумно [8, с. 196].

Антрополог Кліффорд Гірц не називає твердження здорового глузду очевидними, а більш помірковано стверджує, що здоровий глузд є результатом роботи розуму, який ґрунтується на припущеннях (див.: [20, с. 84]). По суті в даному випадку заміна очевидностей на припущення не міняє пізнавального функціоналу здорового глузду, оскільки в обох випадках йдеться про твердження, які беззастережно приймаються. Але, називаючи твердження здорового глузду припущеннями, Гірц отримує можливість зробити суттєве уточнення – ці припущення можуть серйозно відрізнитися в різних культурах, а отже, відповідні міркування, засновані на здоровому глузді, можуть бути самими різноманітними, навіть якщо вони стосуються подібних ситуацій. Такі міркування непорівняні між собою і не можуть бути оцінені поза тими припущеннями, які належать здоровому глузду.

Описуючи здоровий глузд, Кліффорд Гірц схиляється до вітгенштейнівського розуміння його термінологічних характеристик як певного різновиду мовної гри. Природність – одна з найбільш фундаментальних характеристик – здатність здорового глузду представляти реалію у тому вигляді, в якому вони постають як природний хід речей. Для опису цієї природності Гірц спеціально використовує такі слова як «дух звичайності», «відчуття очевидності» (*air of «of-courseness», a sense of «it figures»*) (див.: [20, с. 85]). Ці відчуття постають як присутні в самій ситуації, як ті внутрішні, органічно притаманні реальності аспекти, як сама споконвічність: здоровий глузд не рефлексивний, а навпаки – очевидний. Він не потребує пояснення, роз'яснення чи означення. Таким чином, здоровий глузд постає як сукупність очевидностей, природних підстав, органічних аспектів реальності, які можуть слугувати підґрунтям комунікації і стати точкою дотику різних поглядів.

Здоровий глузд як критерій. Здоровий глузд виконує дуже важливу функцію корекційного критерію. В цьому смислі його розглядає Томас Рід, спираючись на здоровий глузд як на засіб корекції філософських перебільшень. Рід вважає, що всі суперечки мають припинитися, коли стає очевидно, що їхній предмет суперечить здоровому глузду, оскільки функції здорового глузду полягають у захисті істи-

ни і спростуванні хиби і абсурду, які претендують зайняти її місце [12, с. 160-163]. У свою чергу, абсолютний скептицизм руйнує розсудливість здорового глузду.

Regulae philosophandi є принципи здорового глузду, які щоденно використовуються у звичайному житті; і той, хто філософствує за допомогою інших правил, або щодо матеріальної системи, або щодо розуму, не розуміє своєї мети [12, с. 93].

Анрі Бергсон називає здоровий глузд спільним джерелом міркування, що однаково уникає помилок наукових догматиків, які шукають соціальні закони, і помилок метафізиків-утопістів. Бергсон зазначає, що наука не гребує жодним фактом досвіду чи результатом міркування, вона скрупульозно враховує все, в той час, як здоровий глузд вибирає. Саме здоровий глузд визначає, чим можна знехтувати на практиці і де потрібно зупинитися у міркуванні. Хоча здоровий глузд доволі стриманий, це не та поміркованість, що вважає небезпечною будь-яку дію, але це поступовий рух, який прагне до більшої природності в прогресі [2, с. 247]. Таким чином, здоровий глузд постає відчуттям реальності, що приміряє і пристосовує людські міркування в практичну площину. Здоровий глузд постає своєрідним знаком якості суджень, вчинків та дій [10, с. 40].

Олександр Лопухов, автор «Словника термінів і понять з суспільствознавства» ототожнює здоровий глузд із буденним світоглядом, що загалом типово для радянського підходу до розгляду так званої «суспільної свідомості». Лопухов називає здоровим глуздом таку сукупність поглядів людей на навколишню дійсність і на самих себе, яка стихійно складається під впливом повсякденного досвіду та використовується в повсякденній практичній діяльності. Таким чином потлумачений здоровий глузд не може бути керівним принципом на всі випадки життя, але користь його беззаперечна, оскільки здоровий глузд протистоїть відірванню від життя теоріям та крайньому догматизму, а в моральному сенсі – навіть примітивному егоїзму («Не рубай сук, на якому сидиш», «Не плуй у колодязь: знадобиться води напиться») [15, с. 112]. У критеріальному сенсі здоровий глузд відіграє роль міри, яка регулює міркування і не допускає його впадіння в крайнощі.

5. Критичне мислення та здоровий глузд: АБО чи І?

Як видно, функції здорового глузду і критичного мислення багато в чому схожі: вони використовуються для оцінки інформації і прийняття

рішень, обидва задіюються для міркування і передбачення, формують ставлення до світу і вводять у процес суспільної комунікації. В цілому, узагальненим портретом критичного мислителя постає людина, яка має допитливий характер, відкрита, гнучка, чесна, має бажання бути добре обізнаною, здатна розуміти різні точки зору і готова розглядати інші перспективи поряд з власною думкою. Такий перелік характеристик в цілому характерний для нормальної соціалізованої людини і, в такому сенсі, розвиток критичного мислення має на меті виховання людини, яка володіє не чим іншим, як здоровим глуздом [7, с. 168]. Але при більш детальному розгляді критичне мислення і здоровий глузд суттєво відрізняються.

У попередній роботі, присвяченій критичному мисленню, ми спробували визначити ті його характеристики, які сьогодні найбільш підпадають під цілі його формування: активність, професійність, цілеспрямованість, рефлексивність та скептичність (див.: [7, с. 176]). Саме в цих аспектах ми спробуємо здійснити порівняння критичного мислення і здорового глузду.

Активність: *«Краще – ворог хорошого»*. Мета розвитку критичного мислення у сучасному суспільстві досить очевидна – створити базу активних і думаючих людей, здатних до продуктивного культуротворення. Іншими словами, критичне мислення спрямоване на розвиток суспільних практик, соціальних інститутів, способів людської взаємодії і пізнання. У свою чергу, здоровий глузд постає як фіксація набутого досвіду, а отже, і як фіксація відповідних суспільних норм. У цьому смислі критичне мислення можна умовно співвіднести зі здоровим глуздом як, відповідно, новацію і традицію. Деяким чином новація так чи інакше співвідноситься з традицією: чи то розвиваючи її, чи то заперечуючи. Традиція ж, в свою чергу, закріплює вдалу новацію, уводячи її як певний стандарт чи норму.

Професійність: *«Чув дзвін, та не знає де він»*. Очевидна відмінність критичного мислення і здорового глузду явно вимальовується при розгляді їх з точки зору професійності. Вище йшлося про те, що критичне мислення не працює без знання, оскільки самого каркасу методів недостатньо для побудови реальних міркувань та оціночної діяльності. Алхімія володіла величезною кількістю методів, але користалася знаннями, за аналогією поширеними з інших галузей дослідження, відтак, попри популярність, результат такої діяльності був непередбачуваний. Критичний мислитель від початку прагне до обізнаності, він намагається принаймні схопити суттєві моменти аналізо-

ваної ситуації. Здоровий глузд дозволяє нам не робити цього, оскільки він цілком може бути використаний і як відправна, і як кінцева точка аналізу. Здоровий глузд передбачає значне спрощення і узагальнення, з висоти якого вирівнюється строкатий знаннєвий ландшафт.

Цілеспрямованість: *«З одної ягоди немає вигоди»*. Критичне мислення спрямоване на перспективу, оцінку і подальший розвиток діяльності, воно передбачає певні узагальнення, типізацію, систематизацію своєї діяльності з метою її вдосконалення. Цілеспрямованість критичного мислення багато в чому індивідуальна, в той час як здоровий глузд значно сильніше спирається на суспільність людини. Критичне мислення виходить з унікальності, а здоровий глузд з типовості. Всі люди типові у своєму бажанні бути унікальними і відмінними від інших. Людина, що керується здоровим глуздом, набагато більше довіряє суспільності, аніж критично налаштована людина. Іншими словами, здоровий глузд конформний, а критичне мислення індивідуалізоване.

Рефлексивність: *«З вовками жити, по-вовчому вити»*. Критичне мислення суттєво відрізняється від здорового глузду вимогою рефлексивності. Критичне мислення визначається як «метамислення», мислення про мислення, здатне аналізувати саме себе і внаслідок цього самовдосконалюватися. У цьому сенсі здоровий глузд не є рефлексивно зорієнтованим, оскільки спирається на прийняття досвіду інших людей і відповідної виробленої норми.

Скептичність: *«Краще солом'яна згода, ніж золота звада»*. Певний скепсис безперечно притаманний і здоровому глузду. Конт-Спонвіль пише:

Вираз «здоровий глузд», який колись, безперечно, мав позитивне значення, в наш час все частіше виглядає трохи підозрливим і вживається у зневажливому контексті. Ми дуже добре навчилися не довіряти очевидним істинам, і, якщо всі навколо висловлюють одноставне схвалення чогось, в нас починає ворухитися черв'ячок сумніву. Це і є прояв нашого здорового глузду [8, с. 196].

Та скептичність здорового глузду ретроспективна, вона не спрямована на передбачення можливої хибності очевидних істин і не намагається розглянути варіанти усунення хиби. Здоровий глузд скоріше закріплює статистичну даність – «всі помиляються» і пропонує нам її у якості стереотипу.

Попри очевидні відмінності критичного мислення і здорового глузду ми не маємо підстав стверджувати, що ці способи міркування, оцінки та прийняття рішень є взаємовиключними, радше – взаємодоповнюваними. Існують ситуації, в яких критичне мислення не спрацьовує, оскільки вимагає вдумливості і якісного акуратного міркування – в таких випадках здоровий глузд дозволяє ідентифікувати таку ситуацію і запропонувати тимчасове рішення. В інших ситуаціях критичне розмірковування приводить до крайнощів – у таких випадках здоровий глузд відіграє роль точки зупинки (кінцевої або тимчасової). У ситуаціях вибору між суттєвим та побічним, загальним та дріб'язковим, типовим та унікальним критичне мислення зорієнтоване на докладний аналіз і, у намаганні експлікувати всі нюанси, губиться у песимістичній нескінченності доступних посилок. У свою чергу здоровий глузд за рахунок своєї синкретичності спрямовує і спрощує міркування, а часто і відсікає хибні шляхи.

Таким чином, можна виокремити кілька функцій здорового глузду, які показують важливість його використання поряд з критичним мисленням.

Здоровий глузд як обмежувач критичного мислення. Критичне мислення ґрунтується на критеріях, але і саме обмежується певними критеріями, серед яких ті, які дуже важко визначити кількісно, нормативно чи взагалі раціонально, зокрема йдеться про доцільність, релевантність, достатність тощо. Саме у цих випадках спрацьовує здоровий глузд, що виконує функцію обмеження критичного мислення і дозволяє не перетворитися міркуванню на безплідні спекуляції.

Надто критичним бути некритично: по-перше, будь-який аналіз має певну глибину, свою межу доцільності та результативності; по-друге, будь-яка критика функціонує у конструктивному руслі лише допоки вона має конкретні підстави і цілі. Однією з найскладніших проблем є раціональне обмеження аналізу і критики, тобто – відшукання точки зупинки, після перетину якої аналіз і критика перестають адекватно функціонувати та приносити користь. Аналіз може плідно продовжуватися, допоки він релевантний і результативний, але якщо втрачається глибина, а сфера аналізу розмивається до найзагальніших понять, або ж, навпаки, мислитель заглиблюється в такі дрібниці, які вже не мають відношення до справи, – тоді потрібно зупинитися. Аналогічно, критика, яка в процесі обмірковування втратила конкретну підставу, або ж, навпаки, зосередилась на незначній дрібниці, бодай вона видається мислителю вкрай важливою, – має зупинитися. В цьо-

му ж аспекти однією з найважливіших функцій здорового глузду є здатність визнавати недостатність власних знань і перевагу опонента. Здоровий глузд у таких випадках виконує функцію обмеження, тобто дає можливість створити відповідну точку зупинки. При цьому підстави здорового глузду можуть бути не завжди раціональні явно, але найчастіше вони отримують обґрунтування постфактум. Здоровий глузд таким чином дає можливість утримуватися в руслі релевантності і уникати крайнощів глобальних «теорій змови» або соліпсичного самоствердження.

Здоровий глузд не гребує емоційними підставами припинення аналізу і критики, коли йдеться про усвідомлення недоцільності аргументації в даній ситуації чи перед даною аудиторією, розуміння неефективності критики внаслідок відсутності можливості її сприйняття іншою стороною (або й самим критиком) тощо. В подібних ситуаціях здоровий глузд «підкаже» якщо не зупинити, то відтермінувати «демонстрацію критичного мислення» до створення сприятливих умов, формуванню яких і сприятиме сам критичний мислитель після обдумування.

Здоровий глузд як засіб первинної систематизації. Здоровий глузд включає в себе стереотипне мислення, яке дозволяє швидко зорієнтуватися і вирішити питання про наявність системи і рівень її розуміння. Знову ж таки, йдеться про певні точки зупинки:

(1) системність відсутня – це випадкові події, зумовлені людським фактором або поодиноким випадком, – отже, не потрібно зосереджувати мислительні процеси на відшуканні прихованих зв'язків та на відновленні схеми неіснуючої системи, доцільно зосередитися на аналізі конкретних випадків, що зумовили ситуацію;

(2) системність присутня – це закономірні події, вплетені у мереживо спільних рішень (природних законів, нормативних актів, загальних цілей тощо), – отже, потрібно правильно використати вузлові точки системи так, щоб отримати бажаний результат;

(3) системність присутня, але не зрозуміла, – отже, потрібно спрямувати зусилля на здобуття відповідної інформації.

За рахунок своєї стереотипності здоровий глузд орієнтований на сприйняття найбільш загального в даному випадку контексту, тому від початку будь-яка ситуація розглядається ним як типова, а отже, як така, що має типові розв'язки. У ході пошуку цих розв'язків критичне мислення уточнює і звужує контекст, пристосовуючи загальний метод до часткової ситуації (або ж констатує унікальність ситуації).

Здоровий глузд як нормалізація. Здоровий глузд постає як сукупність несистематизованого знання, що зумовлює інтуїтивне розуміння суспільної норми. Він є результатом соціалізації і сприйняття суспільного досвіду, але також здоровий глузд є тим утримувачем суспільної норми, який не дає маргіналізуватися. В цьому смислі здоровий глузд виконує дві важливі функції: особиста нормалізація – дотримання міри між «я такий як всі» і «я зовсім не такий як всі»; та суспільна нормалізація – дотримання міри між «будь-які суспільні зміни на краще» і «всі суспільні зміни ведуть до повного краху». З точки зору норми здоровий глузд регулює міру довіри, визначає допустимість інтерпретації та ступінь достовірності джерел.

Відтак, у порівнянні з критичним мисленням здоровий глузд постає не настільки раціональним і методичним, але не менш важливим чинником оцінки інформації і прийняття рішень. Хоча здоровий глузд важко означуваний, він є суттєвим чинником суспільності. Він постає як певне відчуття власної адекватності і доречності у суспільних практиках, дозволяє здійснювати суб'єктивні судження, що є всезагальними для всіх, відображає почуття суспільного блага і спільного інтересу. Здоровий глузд виконує важливу функцію усвідомлення загальної норми, регулює допустимі відхилення від неї, а в індивідуальному плані постає передумовою людської здатності до усвідомлення нормальності. У гносеологічному аспекті здоровий глузд проявляє себе вірним супутником раціонального міркування. Здоровий глузд продукує відправні і кінцеві точки міркування, забезпечує можливість досягнення інтерсуб'єктивного знання, а також відіграє роль своєрідного методу пізнання, в основі якого лежить простота, природність і доступність.

Література

- [1] *Арендт Х.* Лекции по политической философии Канта. – Санкт-Петербург: Наука, 2011.
- [2] *Бергсон А.* Здравый смысл и классическое образование // Бергсон А. Избранное: Сознание и жизнь. – Москва: РОССПЭН, 2010. – С. 245-254.
- [3] *Вико Дж.* Основания Новой науки об общей природе наций. – Москва-Киев :: «REFL-book»-«ИСА», 1994.

- [4] *Гадамер Х.-Г.* Истина и метод: Основы философской герменевтики: Пер. с нем. / Общ. ред. и вступ. ст. Б.Н. Бессонова. – Москва: Прогресс, 1988.
- [5] *Декарт Р.* Разыскание истины посредством естественного света / Декарт Р. Сочинения в 2 т.: Пер. с лат. и франц. – Москва: Мысль, 1989. – Т. 1.
- [6] *Кант И.* Сочинения на немецком и русском языках. – Москва: Наука, 2001. – Т. 4.
- [7] *Козаченко Н.П.* Критичне мислення: граничні підходи та оптимальні шляхи // Актуальні проблеми духовності: зб. наук. праць / Ред.: Я.В. Шрамко. – Кривий Ріг, 2017. – Вип. 18. – С. 165-178.
- [8] *Конт-Спонвиль А.* Философский словарь / Пер. с фр. Е.В. Головиной. – Москва: Этерна, 2012.
- [9] *Лук А.* О памяти, эмоциях, чувствах; юморе, остроумии, творчестве; об уме и глупости; о любви. – Киев – Москва – Франкфурт-на-Майне, 2017.
- [10] *Мигуренко Р.А.* Здравый смысл как предмет философской рефлексии // Вестник Томского государственного университета. – 2013. – № 370. – С. 38-45.
- [11] *Мур Дж.* Защита здравого смысла // Аналитическая философия: Становление и развитие (антология). – Москва: Дом интеллектуальной книги, 1998. – С. 130-155.
- [12] *Рид Т.* Исследование человеческого ума на принципах здравого смысла. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000.
- [13] *Сантаяна Дж.* Скептицизм и животная вера. – Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2001.
- [14] *Спиноза Б.* Этика. – Минск: Харвест; Москва: АСТ, 2001.
- [15] *Словарь терминов и понятий по обществознанию.* Автор-составитель А.М. Лопухов. 7-е изд. переб. и доп. – Москва: Айрис-пресс, 2013.
- [16] *Словник української мови:* в 11 томах. – Том 2, 1971.

- [17] *Шефтсбери Э.Э.К.* Sensus communis, или опыт о свободе острого ума и независимого расположения духа (в письме другу). – Москва: Искусство, 1975. – С. 273-330.
- [18] *Яковлева Л.И.* Метод здравого смысла и его социальная миссия // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2009. – № 3. – С. 3-25.
- [19] *Яковлева Л.И.* Понятие здравого смысла и традиция, его конституирующая // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2007. – № 4. – С. 29-49.
- [20] *Geertz C.* Local Knowledge: Further Essays in interpretive Anthropology. – New York: BasicBooks, 1983. Part II., Ch. 4.
- [21] *Lewis C.S.* Studies in Words. – Cambridge: Cambridge University Press, 1960.

References

- [1] *Arendt H.* Lekcii po politicheskoj filosofii Kanta. – Sankt-Peterburg: Nauka, 2011.
- [2] *Bergson A.* Zdravyj smysl i klassicheskoe obrazovanie // Bergson A. Izbrannoe: Soznanie i zhizn. – Moskva: ROSSPEN. – S. 245-254.
- [3] *Viko Dzh.* Osnovaniya Novoj nauki ob obshchej prirode nacij. – Moskva-Kyiv: «REFL-book»-«ISA», 1994.
- [4] *Gadamer H.-G.* Istina i metod: Osnovy filos. Germenevtiki: Per. s nem. / Obshch. red. i vstup. st. B. N. Bessonova. – Moskva: Progress, 1988.
- [5] *Dekart R.* Razyskanie istiny posredstvom estestvennogo sveta / Rene Dekart. Sochineniya v 2 t.: Per. s lat. i franc. – Moskva: Mysl, 1989. – T. 1.
- [6] *Kant I.* Sochineniya na nemeckom i russkom yazykah. – Moskva: Nauka, 2001. – T. 4.

- [7] *Kozachenko N.P.* Krytychne myslennya: granychni pidhody ta optymalni shliahy // Aktualni problemy duhovnosti: zb. nauk. prac / Red.: Ya.V. Shramko. – Kryvyi Rig, 2017. – Vyp. 18. – S. 165-178.
- [8] *Kont-Sponvil A.* Filosofskij slovar / Per. s fr. E.V. Golovinoj. – Moskva: Eterna, 2012.
- [9] *Luk A.* O pamyati, emociyah, chuvstvah; yumore, ostroumii, tvorchestve; ob ume i gluposti; o lyubvi. – Kiev – Moskva – Frankfurt-na-Majne, 2017.
- [10] *Migurenko R.A.* Zdravyj smysl kak predmet filosofskoj refleksii // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – № 370. – S. 38-45.
- [11] *Mur Dzh.* Zashchita zdravogo smysla // Analiticheskaya filosofiya: Stanovlenie i razvitie (antologiya). – Moskva: Dom intelektualnoj knigi, 1998. – S. 130-155.
- [12] *Rid T.* Issledovanie chelovecheskogo uma na principah zdravogo smysla. – Sankt-Peterburg: Aletejya, 2000.
- [13] *Santayana Dzh.* Skepticizm i zhivotnaya vera. – Sankt-Peterburg: Vladimir Dal, 2001.
- [14] *Spinoza B.* Etika. – Minsk: Harvest; Moskva: AST, 2001.
- [15] *Slovar terminov i ponyatij po obshchestvoznaniyu.* Avtor-sostavitel A.M. Lopuhov. 7-e izd. pereb. i dop. – Moskva, 2013.
- [16] *Slovnnyk ukrayinskoyi movy:* v 11 tomah. – Tom 2, 1971.
- [17] *Sheftsberi E.E.K.* Sensus communis, ili opyt o svobode ostrogo uma i nezavisimogo raspolozheniya duha (v pis'me drugu). – Moskva: Iskusstvo, 1975. – S. 273-330.
- [18] *Yakovleva L.I.* Metod zdravogo smysla i ego socialnaya missiya // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 7. Filosofiya. – 2009. – № 3. – S. 3-25.
- [19] *Yakovleva L.I.* Ponyatie zdravogo smysla i tradiciya, ego konstituiyushchaya // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 7. Filosofiya. – 2007. – № 4. – S. 29-49.

- [20] *Geertz C.* Local Knowledge: Further Essays in interpretive Anthropology. – New York : Basic Books, 1983. Part ii., Ch. 4.
- [21] *Lewis C.S.* Studies in Words. – Cambridge : Cambridge University Press, 1960.

Надійшла до редакції 15 вересня 2020 р.

Козаченко Надія Павлівна

Кафедра філософії

Криворізький державний педагогічний університет

просп. Гагаріна, 54

м. Кривий Ріг

50086

Kozachenko Nadiia

Department of Philosophy

Kryvyi Rih State Pedagogical University

Gagarina ave., 54

Kryvyi Rih

50086

<https://orcid.org/0000-0003-2358-9076>

n.p.kozachenko@gmail.com

[10.31812/apd.v0i21.4371](https://doi.org/10.31812/apd.v0i21.4371)